

“QARABAĞ DÜNƏN, BU GÜN VƏ SABAH”

9-cu elmi-əmali konfransının MATERİALLARI (2010-cu il)

Araz Aslanlı

Qarabağ problemi: yolun harasındayıq?

Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı problemi (Qarabağ problemi) son danışıqlar prosesi və Türkiyə-Azərbaycan-Ermənistan çərçivəsində gedən proseslər ilə yenidən dünya gündəmində əsas mövzulardan biri olub. Atrıq ABŞ, Rusiya, Fransa, Türkiyə və digər dövlətlərin ən yüksək səviyyəli rəsmilərinin görüşlərində Qarabağ problemi daha geniş çərçivədə müzakirə olunur. Müxtəlif rəsmi və qeyri-rəsmi mənbələr isə gah problemin artıq həll edilmək üzrə olduğunu, gah da heç bir irəliləyişdən danışmağın mümkün olmadığını qeyd edirlər. Hətta dəfələrlə müşahidə olunur ki, tərəflərin (Azərbaycan və Ermənistan) və vasitəçilərin (ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrinin və vasitəçi dövlətlərin digər yüksək səviyyəli rəsmilərinin) bir açıqlaması daha öncəki (hətta bir neçə gün öncəki) açıqlaması ilə təzad təşkil edir. Gah əksər məsələlərin razılaşırdığından danışılır, gah da müharibənin hər an başlama ehtimalından. Bəs bu hal nədən qaynaqlanır, problem həll olunmaq üzrədirmi, yoxsa hələ yolun başındaayıq?

Tərəflər və vasitəçilər bütün proses boyunca olduğu kimi son dövrlərdə də yenə ciddi irəliləyişlər olduğunu, amma bəzi məsələlərlə bağlı mübahisələrin davam etdiyini açıqlamışdır. Danışıqlar prosesinin ilk günündən (ən azı 1990-cı illərin ortalarından) bu günə qədər keçilən yola, verilən açıqlamalara nəzər salındıqda, son rəsmi açıqlamaları və mövcud durumu irəliləyiş kimi görmək qeyri-mümkün olur.

Danışıqlar prosesinin mövcud xarakteri, həm problemin əsl mahiyyətindən uzaqdır, həm də beynəlxalq hüquq ilə realpolitik arasındakı mövcud balansın acınacaqlı (realpolitik lehinə olan) vəziyyətinə uyğundur. Mövcud şərait yaxın vaxtlarda problemin ədalətli həll olunma ehtimalını xeyli zəiflədir. Problemə bağlı həll təşəbbüslərinin uğur qazana bilməsi və problemin həllinin ədaləti təmin edici və uzunmüddətli xaraktere malik olması üçün, problemin tarixinin, həll təşəbbüslərinin detallı bilinməsi, problemin əsl mahiyyətinin ortaya qoyulması zəruridir.

Problemin tarixinə nəzər saldıqda, ilk təməllərinin böyük güclərin bölgəyə bağlı siyasətlərinə, bu çərçivədə bölgədəki etnik köçlərə qədər getdiyi görünür. Xüsusilə, Rusiyanın 18-ci əsrdən etibarən getdikcə güclənməsi, regional hakimiyyətini genişləndirməyə və cənuba doğru genişlənməyə çalışması, bu çərçivədə Qafqazda “forpost” kimi istifadə edə biləcəyi dövlət qurumlarına ehtiyac duyması, bu ölkənin bölgədə etnik köçlər həyata keçirməsinə səbəb olmuşdur.

Rusiyanın XIX əsrin ilk yarısında Osmanlıyla və İrənlə (Qacarlar) apardığı müharibələr və imzaladığı müqavilələr bölgənin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi baxımından çox ciddi nəticələr meydana gətirmişdir. Rusiya ilə İrən arasında imzalanan 1828-ci il tarixli Türkmənçay müqaviləsi, İrən torpaqlarında yaşayan yüz minlərlə erməninin bu müqavilə nəticəsində Rusiyanın nəzarətində qalan Qarabağ bölgəsinə və bu günkü Ermənistan torpaqlarına köç etdirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Osmanlı ilə Rusiya arasında

imzalanan 1829-cu il tarixli Ədirnə müqaviləsi ilə də 85.000-ə yaxın erməni Qarabağ bölgəsinə gətirilmişdir. Hazırda o dövrlərlə bağlı ən etibarlı mənbələr kimi qəbul edilən nüfuzlu rus tarixçilərinə görə bu proseslər nəticəsində 1800-ci illərin ortalarına qədər cəmi bir milyona yaxın erməni, bu günkü Ermənistan torpaqlarına və Qarabağ bölgəsinə yerləşdirilmişdir.

Qafqazda ermənilərin sıx yaşadığı bölgələr yaradıldıqdan sonra ikinci mərhələ kimi XX əsrin əvvəlində bir Erməni dövləti qurulmuşdur. XX əsrin əvvəlləri mövzumuz baxımından iki nüans üzrə diqqət çəkmişdir. Əvvəla, bu dövrdə Türkiyənin şərqində və ümumiyyətlə Qafqazda erməni hərəkətləri xarici güclər tərəfindən dəstəklənmişdir. Bunun yanı sıra diqqət çəkən digər nüans, Rusiyanın xüsusilə Cənubi Qafqaz bölgəsində mərkəzi rəhbərliyə qarşı güclənən milli hərəkətləri bir-birləriylə düşmən edərək zəiflətmək taktikası olmuşdur.

SSRİ-nin qurulması prosesində Azərbaycan daxilində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti adlı qurumun yaradılması və bu qurum içərisində ermənilərin etnik sıxlığının təmin edilməsi mövcud “Qarabağ probleminin” ən vacib təməllərindən birini təşkil edir. Belə ki, DQMV bölgənin tarixi və coğrafi əsasları üzrə deyil, sırf erməni əhalinin bir qurum içərisində çoxluğunu təmin edəcək şəkildə formalaşdırılmışdır. Eyni məntiqə, Ermənistan ərazisində bir Azərbaycan Türklərinin çoxluq təşkil edəcəyi bir neçə muxtar qurum yaratmaq olardı. Amma, burda proses əksinə aparılmışdır. Bir neçə mərhələdə Azərbaycan Türkləri Ermənistandan zorla çıxarılaraq Azərbaycan Respublikasının coğrafi cəhətdən alışıq olmadıqları ərazilərinə yerləşdirilmişdir.

Maraqlı bir məqam da Ermənistanın hətta prezident səviyyəsində ifadə etdiyi, ermənilərə yaxın mənbələrin tez-tez qeyd etdikləri, nüfuzlu xarici alim və tədqiqatçıların da təkrarladığı güya “Qarabağın Ermənistana aid olduğuna və SSRİ dövründə Stalin tərəfindən Azərbaycana verildiyinə” dair iddiadır. Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətinin qurulması və DQMV-nin formalaşdırılması prosesinə dair bütün tarixi dəlillər sübut edir ki, o mərhələdə nəinki “Qarabağın Azərbaycana verilməsindən” söhbət getməmiş, əksinə bir müddət Türk olmayan kommunist liderlərin də Azərbaycanın bir parçası kimi gördükləri Zəngəzur və Göyçə belə Ermənistana verilmişdir. DQMV-yə gəldikdə isə onun formalaşdırılması prosesindəki səsvərməyə çıxalırın ifadələr məsələnin mahiyyətini açıq şəkildə ortaya qoyur. Bu təkliflərdəki orijinal ifadələr Qarabağın ya da onu dağlıq hissəsinin “Azərbaycanda saxlanması” (*Karabax ostavit v predalax Azerbaydjana*) ya da “Ermənistana verilməsi” (*Naqornuyu çast Karabaxa vklyuçit v sostav Armenii*) şəklində idi. Bu və digər qərarlardakı eyni ifadələr Ermənistan tərəfindən ortaya atılan güya SSRİ dövründə Qarabağın Ermənistanda alınaraq Azərbaycana verildiyinə dair iddiaların əsassızlığına daha bir sübutdur.

DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi üçün geniş hazırlıqların SSRİ daxilində və xaricində davam etdirilməsi, SSRİ-nin dağılması prosesində bölgədə münaqişənin alovlanmasına səbəb olmuşdur. İlk başlarda qarşılıqlı etnik nifrət artmış, Azərbaycan-Ermənistan sərhəddində və Azərbaycan daxilindəki keçmiş DQMV ərazisində kiçik miqyaslı münaqişələr baş vermiş, 1992-ci ilin iyunundan etibarən kiçik münaqişələr müharibəyə çevrilmişdir. Bu proseslə bağlı tədqiqatlarda nəzərə alınması vacib amillərdən biri də odur ki, proses Ermənistanın Azərbaycana açıqca ərazi iddiası irəli sürməsi ilə başlamışdır,

Azərbaycanın keçmiş DQMV-yə istiqamətlənmiş hansısa təzyiq ya da hərbi müdaxiləsi ilə yox. Həm də problem yeni başlayanda Moskvadan bölgəyə göndərilmiş xüsusi komissiyaların da ortaya çıxardığı kimi o dövrdə keçmiş DQMV ərazisində yaşayan erməni əhalinin iqtisadi və digər sahələr üzrə həyat standartları ümumi Azərbaycan üzrə göstəricilərdən daha yüksək idi.

Bu dövrə qədər Ermənistanın milli orduya sahib olduğu halda Azərbaycanda mövcud olan rəhbərliklərin milli ordu qurulması mövzusunda istə baxmaması ucbatından, Ermənistan ordusu Azərbaycan ərazilərinin təxminən 5%-ini işğal altında saxlamışdır. Bu müddətdə 1992-ci il fevralın 25-dən 26-a keçən gecə Erməni qüvvələrinin, bölgədəki 366 sayılı Rus hərbi bazasının dəstəyiylə, həyata keçirdikləri XOCALI SOYQIRIMI bir çox xarici dövlətin və beynəlxalq qurum da sərt reaksiyasına səbəb olmuş, lakin bu soyqırımı törədənlər hələ də məsuliyyətə cəlb edilməmişdir.

1992-ci ilin iyunundan noyabrına qədər olan dövrdə Azərbaycan ordusu Ermənistan işğalı altındakı torpaqlarının böyük bir qisimini işğaldan azad edə bilmişdir. Lakin, 1992-ci ilin sonlarından etibarən Ermənistan müharibəni öz lehinə çevirə bilmiş, Azərbaycan torpaqlarının daha çox hissəsini işğal etmişdir. Ermənistan ordusunun 27 Mart-3 Aprel 1993 tarixləri arasında davam edən hücumları nəticəsində Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının problemə bağlı ilk qərarı bu işğaldan sonra alınmışdır. 822 sayılı bu qərar, işğal edilmiş Kəlbəcər rayonunun qeyd-şərtsiz və dərhal tərk edilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Lakin, Ermənistanın yürütdüyü siyasətin beynəlxalq qurumlar tərəfindən xoş görüləməsinin də təsiriylə bu qərar tətbiq oluna bilməmişdir. Bunun nəticəsi kimi, 1993-cü ilin sonuna qədər Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə, BMT Təhlükəsizlik Şurası da bu işğallara son verilməsini istəyən (təsirsiz) qərarlar verməyə davam etmişdir. Ümumilikdə 822 sayılı qərarla yanaşı BMT TŞ 853, 874 və 884 sayılı qərarlar almışdır.

Eyni dövrlərdə, müxtəlif beynəlxalq qurum səviyyəsində problemin həlli üçün cəhdlər davam etmişdir. Bu mövzuda ən səlahiyyətli qurum kimi ATƏT-in Minsk qrupu yaradılmışdır. Minsk qrupunun və Rusiyanın xüsusi səyləri nəticəsində 1994-cü ilin mayında Azərbaycan ilə Ermənistan arasında atəşin dayandırılmasını nəzərdə tutan bir razılaşmalar imzalanmışdır. Bəzi hallarda pozulsa da atəşkəs, Ermənistan işğalıyla birlikdə indiyə qədər davam etmişdir.

Sonrakı mərhələdə xeyli görüş keçirilsə, müxtəlif qurumlar nəzdində qərarlar alınsa və təkliflər irəli sürülsə də, Bunlar arasında ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədrələrinin 1997-ci və 1998-ci ildəki 3 həll planı, iki termin ("**Praqa prosesi**") və ("**Madrid prinsipləri**") xüsusi diqqət çəkmiş, iki global proses (**Kosovonun müstəqilliyinin tanınması**) və **Gürcüstan-Rusiya müharibəsi**) təsiredici olmuş, əvvəlki prosesə yeni bir istiqamət (**Azərbaycan və Ermənistan nümayəndə heyətlərinin hər iki paytaxta və Ermənistan işğal altındakı Azərbaycan ərazilərinə ortaq səfərləri**) əlavə edilmiş, bir xüsusi sənəd (**Moskva Bəyannaməsi**) imzalanmış, iki vacib qərar (AŞ PA və BMT Baş Məclisi) alınmışdır. Bunların hamısı mübahisəli məqamlara sahib olmuşdur.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasında (AŞ PA) 2005-ci ilin qış sessiyasında mövzunun müzakirəsi nəticəsində yanvarın 25-də "ATƏT-in Minsk konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı

1416 sayılı qətnamə qəbul edilmişdir. AŞ PA qəbul etdiyi qətnamədə Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal olunduğunu bir daha təsdiq edərək, etnik düşmənçilik və onu müşayiət edən hərbi əməliyyatların çoxlu sayda insanın etnik əsasda qovulmasına və monoetnik ərazilərin yaradılmasına gətirib çıxardığına dair narahatlığını ifadə etmişdir. Assambleya Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digər dövlətin ərazisini işğal etməsinin həmin dövlətin üzvlük öhdəliklərini kobud şəkildə pozması demək olduğunu açıq şəkildə bəyan edərək, münaqişə zonasından didərgin düşmüş şəxslərin təhlükəsiz və lazımı şərait təmin edilərək geri qayıtması hüququnu bir daha təsdiq etdi. Assambleya həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrini xatırladaraq, münaqişə tərəflərini onları yerinə yetirməyə, xüsusilə də işğal olunmuş ərazilərdən hərbi qüvvələri çıxarmağa çağırırdı.

2008-ci il martın 14-də isə BMT-nin Baş Assambleyası "Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət" adlı qərar layihəsini müzakirə edərək əsasən təklif olunan şəkildə təsdiq etdi. İşğal edilmiş ərazilərlə bağlı 9 bənddən ibarət qətnamə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstək verirdi. Sənəd işğal olunmuş bütün ərazilərdən Ermənistan qüvvələrinin tam, qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edir və məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıtması üçün şərait yaradılmasını əks etdirirdi

Ümumilikdə baxdıqda, problemlə bağlı keçən mərhələnin vacib xüsusiyyətlərini belə qeyd etmək olar:

- Etnik köç – (Ermənilərin köçü)
- DQVM-nin formalaşdırılmasının tamamilən süni proses olması
- 20-ci əsr boyunca və xüsusilə sonlarında Azərbaycan Türklərinin tarixi yurdlarından tamamilən çıxarılması – Ermənistanın monoetnik dövlətə çevrilməsi
- Ermənistanın Azərbaycana açıq ərazi iddiası irəli sürməsi, işğal etməsi və bunu açıqca qeyd etməkdən çəkinməməsi
- Sülh prosesinin ədaləti və uzunmüddətli sülhü təminədiçi xarakterə malik olmaması

Qeyd edək ki, proses boyunca iki məqam xüsusi diqqət cəlb etmişdir. Bunlardan biri xarici amillə, digəri daxili amillə bağlıdır. İlk dəfə bir münaqişədə Rusiya, ABŞ, İran və Avropanın bəzi aparıcı dövlətləri müxtəlif istiqamətlər (hərbi, siyasi, maddi-mənəvi) üzrə eyni tərəfi (Ermənistanı) dəstəkləmişdir. Diqqət çəkən başqa bir məqam isə ondan ibarətdir ki, müharibə boyunca bütün prinsiplial məqamlarda Ermənistanda həmrəylik nümayiş etdirildiyi halda, Azərbaycanda daxili problemlər müharibədən öndə keçə bilməmişdir. Xüsusilə bu iki amil müharibənin ilk mərhələsinin Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsiylə nəticələnməsinə səbəb olmuşdur.

Mövzuyla bağlı söylərin indiyə qədər hələ də nəticəsiz qalmasında digər məqamlarla yanaşı, bölgənin şərtlərinin və xüsusiyyətlərinin kifayət qədər diqqətli qiymətləndirilməməsi, problemin tarixçəsinin və əsl mahiyyətinin göz ardı edilməsi, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin reallığa və bəzi dövlətlərin maraqlarına (həm daxili siyasi proseslərinə, həm də bölgəylə bağlı maraqlarına) qurban verilməsi xüsusi diqqət cəlb etmişdir. Şübhəsiz ki, problemin əsl mahiyyəti Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi və sərhədlərini genişləndirməyə çalışmasıdır. Eyni zamanda problemin tərəfi halına gətirilən

Azərbaycan içərisindəki Erməni azlığın vəziyyətinin nə olacağı, onların hüquqlarının hansı formada təminat altına alınacağı da vacib bir mövzudur.

Qeyd edək ki, azlıq hüquqlarına dair bütün beynəlxalq sənədlərdə dövlətlərin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipləri xüsusi şəkildə vurğulanır. Çünki, bütün hüquqi sənədlər kimi azlıq hüquqlarıyla bağlı sənədlərin də əsas məqsədi, insanların bir yerdə, azad, rahat, demokratik mühitlərdə yaşamalarını təmin etməkdir. Hüquqlara bağlı sənədlərin münaqişələri təhrik edici, sabitliyi, sülhü pozucu, təhlükəsizliyi təhdid edici şəkildə şərh olunması və tətbiq olunması əsas hüquqi sənədlərə ziddir. Azərbaycan içərisindəki erməni azlığın hüquqlarının qorunması mövzusunun da bu çərçivədə qiymətləndirilməsi faydalı olacaqdır.

Problemin həqiqi mənada həll olunması üçün Azərbaycan torpaqları üzərindəki Ermənistan işğalının qeyd-şərtsiz və dərhal aradan qaldırılması vacibdir. Çünki işğalın davam etməsi, problemi içindən çıxılmaz bir hala gətirməkdədir. İşğalın aradan qaldırılması üçün ya beynəlxalq güclər vasitəsilə bir sülh planının hazırlanması və dərhal bu planın tətbiq olunmasının təmin edilməsi, ya da Azərbaycan zəruri müdafiə hüququndan istifadə edərək Ermənistan ordusunu öz sərhədləri xaricinə çıxarması lazımdır. Hazırkı mərhələdə isə bütün bunlar çox da yaxın görünür. Çox az təsəlli tapılacaq məqamlar var ki, bunlardan ən vacibi Azərbaycanın müharibənin ilk mərhələsində əleyhinə olan amilləri lehinə çevirmə potensialına sahib olmasıdır. Azərbaycan prosesin əvvəlinə nisbətən xarici əlaqələrini xeyli gücləndirmiş və erməni lobbisinin xaricdəki təsir imkanlarını xeyli dərəcədə balanslaşdırmış, iqtisadi qüdrətini artırmışdır. Amma bu son deyil. Çünki, ədalətli həll yolunda ciddi irəliləyiş yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxdıqda belə görünür ki, hələ yolun başındayıq.